Այս ամբողջական պաշտօնական յոբելեանքն է Միաբանութեան, որ նոյնութեամբ կը տեւողի նաեւ Տրիեսեան Հարց պաշտօնական մեծ կնքին վրայ այսպէս. «ԿԻՆԻՒ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ի ԿԱՐԳԵ ՍՐԲՈՑՆ ԱՆՏՈՆԻ ԱԲԲԱՅԻ». իսկ վոքը կնիքը ունի վերատառութիւնս. ԿՆ(իք) ՄԽ(իթարեան) ՄԻԱԲ(անութեան) Ի ԹՐԻԵՍՏ:

Մեծ կնիքը, որ Միաբանութեան ակզբնաւորութեան կը պատկանի, խորհիլ կու տայ թէ ինքնայատուկ էր այն իւր վերատառութեամբ Տրիեսեան Միաբանութեան, հիմնովին տարբեր Ս. Ղազարու «Միանձանց Հայոց» կնիքէն: Վասն զի եթէ նոյն վերատառութիւնն եւս ունենար Ս. Ղազարու կնիքը, պիտի ծագէր չխոթութիւն երկու հիմնարկութիւններու տուած հաստատագիրներու եւ առիթ ընծայէր կեղծիքի. մինչ ժամանակը կը պահանջէր խիստ պզուտիւն:

Տրիեսեան Հարց Սահմանադրութիւնը, որ վերջին ձեւի մէջ խմբագրուած է 1785ին, խորագիր կը կրէ. «Սահմանադրութիւնք գործնականաց եւ վարիչք հանապազ ի Հարց Միխիթարեանց, որ ի կարգէ սրբոյն Անտոնի Աբբային». ուր «զինչ որ ինչ գրովք, զինչ որ ինչ աւանդութեամբ, զինչ որ ինչ սովորութեամբք ի սկզբնահօրէն մերմէ հասին առ մեզ մինչեւ ցայժմ. եւ զոս ի բնաւոյ իսկ նորին լուսաք, եւ տեսաք վարել, ի մի վայր հաւաքեալ, ըստ մասց եւ ըստ չափի Հօրն մերոյ, դիցուք առաւելիօք բազում փոքմով հաւաստեալ Սահմանադրութիւնս զայնոսիկ, միանգամայն եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ծիսոք բազպրեցուք ըստ վարման նորա»: Այս տեղ (Յառաջաբան, § 8) մանաւանդ պայմանագիրը Միաբանութեան անուանակոչութեան վրայ խօսելով կը սահմանէ. «Կարդ մեր կոչի սրբոյն Անտոնի Աբբայի կրկնակի. մի՝ ըստ արեւելեան սովորութեան Աստուծոյ եւ Հայոց· քանզի որպէս ամենայն միանձունք Յունաց կոչին Բասիլեանք կամ ի կարգէ սրբոյն Բասիլիոսի, այսպէս ամենայն միանձունք Աստուծոյ եւ Հայոց կոչին Անտոնեանք եւ ի կարգէ սրբոյն Անտոնի: Եւ երկրորդ՝ վասն ունելոյ գնա երկիրդ պաշտպան Միաբանութեան մերոյ յնա Տիրամօրն: Բայց յատկապէս կոչի Միխիթարեան յանուանէ Միխիթարայ հիմնադրին մերոյ, որ յիւրում արդեամբք եղեւ Միխիթար ապղիս մերոյ ի վերջին պղտուրեալ ժամանակիս»:

* * *

Տողերուս նպատակը չէ պատմել Ս. Ղազարու Հայ Միանձանց Միխիթարեան առնութիւն: Քաւ լիցի: Անշուշտ առաւելապոյն հաճոյք անոնք իրաւունք ունին պարծենալու անուամբս իրենց ժառանգներ Միխիթարչին հիմնարկութեան եւ առաջնադաս օճախան յորջորջանքի եւ անոր պաշտօնական գործածութեան պատասխանատուներն է բանասիրական հոգի վրայ: Զեմ պնդեր թէ 1750—1773 շրջանին Միխիթարայ հայրապետը որդիներուն բոլորովին անծանօթ եղած է «Միխիթարեան» պեղեցիկ յորջորջանքը, այլ թէ չէ յաջողած անոնց զործնական Միխիթարեան պաշտօնական անուն ժր. դարու ընծայելին:

Կը մնայ իրողութիւն թէ առաջին անգամ (1773ին) Տրեստեան Հայրերը ընտրեցին Միխիթարեան անունը իրենց պաշտօնական յորջորջանք. Թերեւս այս անուամբ տարբերելու համար իրենց նորահաստատ Միաբանութիւնը Ս. Ղազարու Հիմնարկութենէն: Այսպէս ինչ որ տարիներով ջանկութիւնն եղած էր անհատականներու սրտին, ի Տրիեստ կ'իրականանար 1773ին:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՀԱՑ ԼԵՋՈՒԻ ՀՆԱԳՈՑՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԱՍԻՆ[1]

Նուիրէ Ս. Աբգեպ. Դուրեանին, իր զուարճ գործունէութեան յիսնամեայ յոբելեանին առթիւ:

Աշխարհիս վրայ չկայ ոեւէ լեզու, որ չունենայ իր նախնական պատմութիւնը՝ ինչպես ուրիշ ազգերու, նոյնպէս ալ Հայոց լեզուին սկզբնական պատմութիւնը մութ եւ առասպելական է: Լեզուներու ծագման վրայ կատարեալ պատմական լոյս սփռելն ու անոնց սկիզբը փաստացի որոշելը շատ դժուարին եւ գրեթէ անհնար խնդիր մըն է: Հետեւաբար ի զուր պիտի բլլար մեր փորձը, գուցէ նաեւ անկարելի, եթէ ուզէինք որոշակի ցոյց տալ Հայ լեզուի սկիզբը: Մութ է նաեւ մեզ համար այն պարագան, թէ արդեօք ճիշդ է Սարաբոնի պատգամն, թէ արդեօք Հայ լեզուն (Թ.Ա. 14) դրածը, որ Հայերէնը ժամանակին (Ք.Ա.) համախոհական լեզու եղած է: Ինչպէս Հ. Յ. Դաշնաւորը կրճատուած է, հին Հայերէնի բառչերը վերջնական համար: Հեթ. Hajasa եւ Հայ. Հայոցի բառերուն մէջ գտնուղ Ի (Խ) եւ Հ, s եւ շ հնչիւնները թէեւ իրարու բոլորովին նման չեն, բայց այս փոքրիկ տարբերութիւնը ստուգաբանական այս նոյնացման չի վնասեր, որովհետեւ հեթ. ḫa (խա) վանկագիրը նշանը կրնայ հնչուիլ նաեւ ha[2] (Հա), ինչպէս նաեւ հեթ. sa (սա) վանկանշանը կրնայ հնչուիլ նաեւ za (զա): Անճարակ բեւեռագիրները, զորոնք նաեւ հեթիտացիք գործածած են, այնքան հաստատուն չէին կրնար միշտ նշանակել հեթիտերէնի հնչիւնները:

Բողազքէօյի (երբեմնի Խաթուշաշի[3]) արձանագրութեանց մէջ, առանց գիանալու որ հեթիտ սեպագրութեանց մէջ յաճախ յիշատակուած MÂT ^{alu}Ḫajasa'ն (ԵՐԿԻՐ Խայասա կամ Հայաշա) կրնայ նաեւ Հայ Հայոցն բառին հետ նոյնացուիլ: Ըստ նաեւ Հայ Հայոցի բառին հետ նոյնացուիլ: Ըստ Հիւկական հնչաբանական օրէնքին (Auslautgesetz) Ḫajasa (Խայասա) բառին վերջը գտնուղ -a ձայնաւորը կրճատուած է, հին Հայերէնի բառչերը վերջնական համար: Հեթ. Ḫajasa եւ Հայ. Հայոցի բառերուն մէջ գտնուղ Ḫ (Խ) եւ Հ, s եւ շ հնչիւնները թէեւ իրարու բոլորովին նման չեն, բայց այս փոքրիկ տարբերութիւնը ստուգաբանական այս նոյնացման չի վնասեր, որովհետեւ հեթ. ḫa (խա) վանկագիրը նշանը կրնայ հնչուիլ նաեւ ha[2] (Հա), ինչպէս նաեւ հեթ. sa (սա) վանկանշանը կրնայ հնչուիլ նաեւ za (զա): Անճարակ բեւեռագիրները, զորոնք նաեւ հեթիտացիք գործածած են, այնքան հաստատուն չէին կրնար միշտ նշանակել հեթիտերէնի հնչիւնները:

Բողազքէօյի (երբեմնի Խաթուշաշի[3]) արձանագրութեանց մէջ, առանց գիանալու որ Քսյական դիւանատուներէն երեւան հանուած (1906—1912) բեւեռագիր պնակիկները, որոնք 20—14րդ դարէն (Ք.Ա.) են, յաճախ յիշատակուած MÂT ^{alu}Ḫajasa'ն (ԵՐԿԻՐ Խայասա կամ Հայաշա) կրնայ նաեւ Հայ Հայոցի բառին հետ նոյնացուիլ: Ըստ նաեւ Հայ Հայոցի բառին հետ նոյնացուիլ: Ըստ Հիւկական հնչաբանական օրէնքին (Auslautgesetz) Ḫajasa (Խայասա) բառին վերջը գտնուղ -a ձայնաւորը կրճատուած է, հին Հայերէնի բառչերը վերջնական համար: Հեթ. Ḫajasa եւ Հայ. Հայոցի բառերուն մէջ գտնուղ Ḫ (Խ) եւ Հ, s եւ շ հնչիւնները թէեւ իրարու բոլորովին նման չեն, բայց այս փոքրիկ տարբերութիւնը ստուգաբանական այս նոյնացման չի վնասեր, որովհետեւ հեթ. ḫa (խա) վանկագիրը նշանը կրնայ հնչուիլ նաեւ ha[2] (Հա), ինչպէս նաեւ հեթ. sa (սա) վանկանշանը կրնայ հնչուիլ նաեւ za (զա): Անճարակ բեւեռագիրները, զորոնք նաեւ հեթիտացիք գործածած են, այնքան հաստատուն չէին կրնար միշտ նշանակել հեթիտերէնի հնչիւնները:

[1] Ա.յս աշխատութիւնը ներածութիւնն է գտածոյ աշխատութեանց այն շարքին, որ անցեալ տարի ընէ ի վեր կը կատարամ Պողազքոյի Կարոլոս-Համլազարանին մէջ

[2] հեթ. 𒄩𒄩𒄩 կամ 𒄩𒄩 = ḫa-խա տեսակը տառաձեւով. Ուղղական MÂT ^{alu}[Ḫa-i]a-sa[4] (ՄԱՏ ^{alu}Ḫa-ia-šá (տե՛ս Խա-յա-ՀԱ կամ Խա-յա-ՀԱ "Խայասայի", GA[LU] $^{\text{pl. alu}}$Ḫa-ia-šá[5] (ԳԱ[ԼՈՒ] Խայասայիք", Տրական ^{alu}Ḫa-ia-ša[6] (ՏԵ՛ս Խա-յա-ՀԱ-Շ [կամ] Խա-յա-ՀԱ), nu ^{alu}Ḫa-ia-ša U. UL pa-a-un (nu ^{alu}Ḫajaša U. UL [հեթ. natta[7] pâun = ՆՈ-ՏԵ՛ Խայաշա ՈՒԼ· ՈՒԼ [հեթ. նոպա] պաուն "Արդ Խայասա երկիրը (քաղաքը) չգոցի", Հայկական ^{alu}Ha-ia-ša-an[8] (^{alu}Ḫajašan = տե՛ս Խայաշան, Խայասան) "գԽայասա", Բացառական ^{alu}Ha-ia-ša-az[9] (^{alu}Ḫajašaz[10] ՏԵ՛ս Խա-յա-ՀԱ-Շ)

[3] Խատուշ հեթիտերէնի մէջ "արծաթ" կը նշանակէ եւ փոքրասիական ծագումէ ատնի:

թիտ արձանագրութեանց մէջ մի քանի երկիրներու անուններ կը յիշուին, օր Համար Kinza կին-ՀԱ (Bo. 2003, Obv. II, 23), Churri Խա-ՈՒ-ՐԻ կամ Charri Խա-ՈՒ, Lûja Լո-յա կամ Arzava Ար-շա-վա (Կիլիկիա), Šamuḫa Շամուհա, Kizuvatna Կի-զո-վադ-նա (Հատուածաբար կապադովկիա), Ḫajasa Խայասա կամ Ḫajašaš Խայաշաշ = Azzi Ազզի (Azzi Ազզի = Ḫajasa Խայասա), Aḫḫijava Ահհիյավա, Lazpa Լազպա, Mira Միրա, Paršu Պարշու (Հատուածաբար Պարսկաստանի անունն է որ երկիրը սահմանակից եղած է Բաբելաստանի, ինչպէս կը յիշատակէ մեզի խառուշաշեան հեթ. արձանագրութիւն մը [KBo. III, թ. 13 (VAT. 13009 = Forrer, Bo. TU. 2, 3], Խաբիրու (Ḫabiru երբայեցիներուն անունին հետ կը նոյնացուի), Laluḫḫu Լա-ՈՒ-ՀՀա եւ այլն:

Այս նոր երկիրներու եւ ազգութեանց անուններուն մեզ համար ամենակարեւորը եւ ամենահետաքրքրականը Խայասա կամ Խայաշաշ երկրին անունն է, որ պահուած է խառուշաշի արձանագրութեանց մէջ հետեւեալ տեսակներ. Ուղղական MÂT ^{alu}[Ha-i]a-sa[4] (ՄԱՏ ^{alu}Ḫa-ia-šá (տե՛ս Խա-յա-ՀԱ կամ Խա-յա-ՀԱ "Խայասայի", GA[LU] $^{\text{pl. alu}}$Ḫa-ia-šá[5] (ԳԱ[ԼՈՒ] Խայասայիք", Տրական ^{alu}Ḫa-ia-ša[6] (ՏԵ՛ս Խա-յա-ՀԱ-Շ [կամ] Խա-յա-ՀԱ), nu ^{alu}Ḫa-ia-ša U. UL pa-a-un (nu ^{alu}Ḫajaša U. UL [հեթ. natta[7] pâun = ՆՈ-ՏԵ՛ Խայաշա ՈՒԼ· ՈՒԼ [հեթ. նոպա] պաուն "Արդ Խայասա երկիրը (քաղաքը) չգոցի", Հայկական ^{alu}Ha-ia-ša-an[8] (^{alu}Ḫajašan = տե՛ս Խայաշան, Խայասան) "գԽայասա", Բացառական ^{alu}Ha-ia-ša-az[9] (^{alu}Ḫajašaz[10] ՏԵ՛ս Խա-յա-ՀԱ-Շ)

[4] Bo. (= Boghazköi) թ. 2020, Obv. I, 6.
[5] Ibid. p. 2020, Rev. II, 14.
[6] Bo., 2023, Rev. I, 16f.
[7] U.UL գաղափարագրութեան (Ideogramm) հեթ. ձայնակն ընթերցուի մը natta է, որ հեթիտերէնի մէջ ժխտական մասնիկ մըն է:
[8] Bo. p. 2023, Obv. II, 57.
[9] KBo. (= Keilschrifttexte aus Boghazköi) II, Nr. 9, Obv. I, 9.
[10] Հեթիտերէնի Բացառականի հոլովակերտ մասնիկը -az, -za կամ -ez է (օր. Համար Ḫajašaz (= Խայաշա-ձէն) "Խայասա-էն", išḫanaz (իշխանաց) "իշխան-էն", vetenaz (= վեհանաց) "գրից, գեա-էց") kuēz (= կուեց) "ասկէ, ասե-էն" եւ այլն): Հեթ. — z (= ց) ածանցը կրկնաձայն է (-ts- կամ -ths-) եւ թէ հնչաբանական ձեւաբանականօրէն եւ թէ իմաստով հայ. բացառականի-ց մանկիկն հետ սերտօրէն կապ ունի, որովհետեւ հայ. ց հնչիւնն ալ նախապէս կրկնաձայն էր. մերթ -ծ-ի եւ մերթ ալ -ձ- ի կը համապատասխանէր (տե՛ս Ն. Մարտիրոսեան, Hethitisch-Armenisches. Ein

"Խայասայէն„։ Ḫa-ia-ša կամ Ḫa-ia-ša-aš (= Խայաշա, Խայաշաշ բառին գործիական հոլովը դեռ գտնուած չէ հեթ. արձանագրութեանց մէջ, բայց ըստ միւսներուն պէտք է *Ḫa-ia-ša-et (*Ḫajašet = *Խայաշէտ) ըլլայ։ Պրոֆ. Hrozný, Die Sprache der Hethiter գրքին մէջ (էջ 101) Խաթուշաշի հեթիտ արձանագրութիւններէն[11] կը փոխադրէ հետեւեալ շատ կարեւոր տեղերը. nu-mu-m[a?]-a-an INA EGIR UD. KAM šú-me-eš GALU p[l. a]lu Ḫa-ia-ša aš-š[ú]-l[i] pa-aḫ-ḫa-aš-[t]e-ni am-mu-ga-šú-me-eš GALU pl. alu Ḫa-ia-šá ... áš-šú-li pa-aḫ-ḫa-áš-ḫi = Նու-մու-մ[ա?]-ա-ան ԻՆԱ ԵԳԻՐ ՈՒԴ. ԿԱՄ շու-մէ-էշ ԳԱԼՈՒ պլ. ալու Խա-յա-շա աշ-շ[ու]-լ[ի] պա-ախ-խա-աշ-[տ]է-նի ամ-մու-գա-շու-մէ-էշ ԳԱԼՈՒ պլ. ալու Խա-յա-շա ... աշ-շու-լի պա-ախ-խա-աշ-խի "Nun wenn ihr LEUTE VON Ḫajasa mich IN DEN ZUKÜNFTIGEN TAGEN ... schützen? werdet, werde ich euch, LEUTE VON Ḫajasa ... schützen„ (= "Ուրեմն եթէ դուք, Խայասայի ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՔ ԱՊԱԳԱՅԻՆ ... զիս պաշտպանելու ըլլաք, ես ալ ձեզ Խայասայի ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՔ պիտի պաշտպանեմ„)։ Ինչպէս կ'երեւի հեթիտ մեծ արքան "Արքայից Արքան„ Խայասայի թագաւորին հետ դաշինք կնքած է՝ ուր ան Խայասացիներուն պաշտպանութիւն կը խոստանայ, եթէ այս վերջինք, հետագայ օրերուն (հաւանաբար պատերազմի ընթացքին) մեծ արքային օգնելու ըլլան։ Ըստ հեթիտ սեպագիր արձանագրութեան մը, Խայասայի թագաւորները[12] իրաւունք չեն ունենար հեթ. մեծ արքաները "Եղբայր„ անուանելու, որովհետեւ Խայասայի թագաւորները "Արքայից արքայ„ կոչում մը չեն ունեցեր։ Ասով ի յայտ կու գայ, որ Խայասաները ԺԴ. դարուն (Ք. Ա.) կամ աւելի առաջները, Փոքր Հայքի մէջ փոքր պետութիւն մը կազմած են եւ լայնածաւալ հեթիտ կայսրութեան սահմանակից եղած են։ Մեր նախնիքը, Խայասները, որոնք դարերով հեթիտացիներուն հետ սերտ յարաբերութեան մէջ եղած են, հաւանաբար նաեւ անոնց մշակոյթի ազդեցութեան տակ, հարկաւ հեթիտացիներէն շատ բան փոխ

Erklärungsversuch des hethitischen Ablativ-Suffixes -az, Armeniaca III)։

11 Bo. 2020, Rev. II, 25ff.

12 Հեթ. դաշնագրի մը մէջ Bo. 2020 (=KBo. V, 3) կը յիշատակուի Խայասայի Hugganas- Խուգգանաս թագաւորին անունը։ Խուգգանաս ժամանակակից եղած է հեթ. Մուրշիլ կամ Մուրսիլ թագաւորին, որուն տարեգրութեանց մէջ յաճախ յիշատակուած են Խայասայի եւ անոր թագաւորներուն անունները։ 2. BoTU 34, IV, 43 յիշատակութիւն մ'ունի Խայասայի Karannis — Կարաննիս կամ Կրաննիս արքային մասին, որ Խուգգանասի նախորդը եղած է։

առած եւ կամ տուած են, օր. համար բառեր, ասացուածքներ, յատուկ անուններ եւայլն։ Հայկազեան լեզուն այս տեսակէտով հնութեանց թանգարան մըն է, ուր գուրգուրանքով պահուած են հին դարերու աւանդները։ Ստուգոր պատկեր մը տալու համար, կը բաւէ մեզի համեմատել քանի մը հեթիտ բառեր, յատուկ անուններ եւ ասացուածքներ, որոնք գործածուած են մօտաւորապէս 18—13րդ դարերէն մնացած հեթիտ արձանագրութեանց մէջ։ Օր. համար.

Յատուկ անուններ:

Հեթ. Šantaš (Շանտաշ), Šanteš (Շանտեշ) Աստուծոյ անուն = Հայ. Շանթ, Շանթ.

Հեթ. Tešup (Տեշուպ), Tešub (Տեշուբ). Աստուծոյ անուն = Հայ. Տորք (Վան Տորգոյ).

Հեթ. Tarḫu[13] (Տարխու), Tarku (Տարկու). Աստուծոյ անուն = Հայ. Տարք, Տարքեան.

Հեթ. Palâ[14], քաղաքի եւ երկրի անուն = Հայ. Պալեան, Պալենց[15].

Հեթ. Ḫajasa (Խայասա), Ḫajašaš (Խայաշաշ) (Փոքր Հայք) (հաւանաբար) = Հայ. Հայոց, Խայոց.

Հեթ. Muršil (Մուրշիլ), Muršiliš (Մուրշիլիշ) Հայ. Մուշեղ[16] եւայլն։

Ասացուածներ:

Երբ հեթիտ արքայ մը կամ իշխանազուն մը կը մեռնէր, հեթիտացիք սա ասացուածը կը գործածէին. ILIM LIM-iš ki-šá-at (ԻԼԻՄ ԼԻՄ իշ կիշատ), որուն բառացի թարգմանութիւնը "Աստուած եղաւ„ է։ H. Winckler (Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft XXXV, 19) կը կարդայ այսպէս. A. BU. IA m Mur-ši-li-iš AN. ŠI. IŠ il-li-iš (Ա. ԲՈՒ. ԻԱ մ Մուր-շի-լի-իշ ԱՆ. ՇԻ. ԻՇ իլ-լի-իշ) "ՀԱՅՐՍ Մուրշիլ ԱՍՏՈՒԱԾ եղաւ (աստուած եղաւ)„։

13 Հեթ. Tarḫu կապ ունի հեթ. tarḫuilatar (ս. tarḫuilanaš) բառին հետ որ. ոյժ կը նշանակէ։ Խորենացին, որ Տորքի (սխալմամբ երեւակայական կարծուած) զրոյցը գրի առած է, այս փոքրասիական աստուծոյն գերմարդկային ոյժ կը վերագրէ, պատմելով թէ ինչպէս Տորք ձեռքերով քարերը երկուքի բաժնելով անոնց վրայ արծիւի եւ ուրիշ կենդանիներու պատկերներ կը գծէր եւ կամ ինչպէս բլուրի նման քարեր վերցնելով նաւերուն ետեւէն կը նետէր։ Ասոնք ամբողջ ոյժի նշան են։

14 Palâ (Պալա) երկիրը որ հաւանաբար Խայասայի (= Հայքի) սահմանակից եղած է. Եղիշէի մօտ (Վենետիկ), էջ 127, 160, 173, 210 պահուած կը գտնենք այս փոքրասիական անունը զանազան ձեւերով։

15 Ըստ հայ. ձայնաբանական օրէնքին Palâ ի վերջի -â ձայնաւորը ջնջուած է։

16 Հ. Աճառեան համեմատած էր (ինձի ղրկուած ձեռագիր յօդուածի մը մէջ) այս հեթիտ Muršil (Մուրշիլ) կամ Մուրշիլիշ թագաւորին անունը հայ. Մամիկոնեաններու ցեղին պատկանող Մուշեղ-ի անուան հետ։ Թէեւ Պրոֆ. Հռոզնի Աճառեանի այս նոյնացումը շատ հաւանական չի գտներ, պնդելով որ հեթ. Muršil (Մուրշիլ) անունը շատ հին է, Երբ իրեն առարկեցի, որ հեթ. աւելի հին անուններ ու բառեր պահուած են հայերէնի մէջ (յիշելով մի քանին), պատասխանեց թէ հեթ. Muršil բառին եւ հայ Մուշեղ-ի միջեւ ձայնական տարբերութիւն ալ կայ։ Աճառեանի նոյնացումը ճիշդ է, որովհետեւ Մուշեղ-ի նախնական ձեւը *Մուրշեղ է ինչպէս, Պաշտել < Պարշտել եւայլն (տես "Նորք„ 1925, 5—6)։

Ինչպէս կ'երեւի այս ասացուածը շատ հին է եւ աւանդութեամբ մինչեւ այսօր հայ ժողովուրդին մէջ պահուած է ու ընդհանրապէս կղերականներու եւ աստիճանաւորներու համար կը գործածուի։ Այս ասացուածքը միայն հեթիտերէնի եւ հայերէնի յատուկ է։

Բառեր:

Հեթ. ar- (առ-) arnumi (առնումի), վեր ելլել, բարձրանալ = Հայ յառնել.

Հեթ. arḫa (առխա), առ, մօտը, քովը, դէպի = Հայ. առ.

Հեթ. ḫûnikzi (խունիկցի), ḫunik-tari (խունիկտարի), փճացնել, խանգարել = Հայ. խանգարել.

Հեթ. ḫuppar (խուպպար = Խուփար), աման տեսակ մը = Հայ. խուփ.

Հեթ. var- (վառ-), ներկ. դերբ. varan (վառան) կամ varanza (վառանցա) = Հայ վառ, վառել.

Հեթ. varun (վարուն), vurn (վուրն), vur (վուր կամ վոիր), երկիր, տեղ = Հայ. վայր.

Հեթ. ḫatta- (խատտա- կամ խատտտա-), կտրել հատանել = Հայ. հատանել, հատուր, հատ.

Հեթ. ḫuijami (խույամի կամ խոյամի), վազեմ, խոյանամ, նետուիմ = Հայ. խոյանամ.

Հեթ. ḫalanta (խալանտա), գլուխ, վերի մասը, ծայր = Հայ. խալամ[17] (չոր գլուխ).

Հեթ. ḫazia (խազիա), փորագրել, նշան ընել, խազել = Հայ. խազ, խազել[18].

Հեթ. išḫaš (իշխաշ), իշխան, տէր < išḫia-var (իշխիա-վար), իշխել = Հայ. իշխան.

Հեթ. išḫiul[19] (իշխիուլ), օրէնք, իշխող < išḫia-var (իշխիա-վար), իշխել = Հայ. իշխող.

17 Խալամ, որ փոքրասիական ծագում ունի (այս խօսքը հնդեւրոպական չէ), Խոռոնայինի եւ Ակնայ գաւառաբարբառի մէջ "հողոլ„ ալ կը նշանակէ. օր. "խալամ ծողէլու երթանք„։ Խալամ ծողելը ծածական էր մեր Խոռոնայինցիք կ'ըսեն.

18 Խազել կամ խազ բառը շատ գործածական էր ու արեւմտահայերէնի մէջ։ Գիւղացիք իրարու խազ ու խազ-ով կամ փոխ կու տային եւ այն փայտիկները, որովհետեւ որով կամը կը չափէին, խազ կը կոչէին, որոնք նշան մը կ'ընէին այդ փայտիկներուն վրայ գծելով։

19 Հմմ. Մարտիրոսեան, Հայերէնի յարաբերութիւնը հեթիտերէնի հետ, Հ. Ա. 9—10, 1924։

Հեթ. b/paltanaš (բ/պալտանաշ), բազուկ = Հայ. պողոտել, պողոտանք[20].

Հեթ. paršea (պարշեա), մանրել, փշրել, կոտրել = Հայ. փշրել կամ փրշել[21].

Հեթ. maššia (մաշիա) կամ maššija (մաշիյա), բաժին հանել, զոհել = Հայ. մասն, մասնաւոր.

Հեթ. šarnikmi (շարնիկմի կամ շառնիկմի), տեղը դնել, շարել, հաստացնել = Հայ. շարել, շար.

Հեթ. šipanti (շիպանտի) < *špandi, մորթել, զոհել = Հայ. սպանդ, սպանդանոց.

Հեթ. takn(a) (տակն[ա]), հող, գետին, յատակ = Հայ. տակ, յատակ.

Հեթ. šaravanzi, šaravanza(?) հաւանաբար = Հայ. շարաւանդ[22]։

Հեթիտները ոչ միայն բառեր, յատուկ անուններ, ասացուածներ եւայլն իրենց դրացի Խայասներէն փոխ առած կամ անոնց տուած են, այլ նաեւ անոնց լեզուներուն կազմն ու կառուցուածքն ալ իրարմէ ազդուած են։ Օր. համար. հեթիտերէնի մէջ բացառականի հոլովակերտ մասնիկը -ez, -az կամ za[23] (-եց, -աց կամ ցա) եզ. եւ յգ. բացառականի համար կը համապատասխանէ հայկազեան լեզուի մէջ (մանաւանդ արեւելահայերէնի մէջ), եզ. բաց., յոգ. սեռ., տր. բաց. կազմող հոլովակերտ -ց (-աց, -ից եւայլն) մասնիկին։ Լաւ հասկնալու համար մէջ բերենք մի քանի օրինակ. paḫḫur[24] (պախխուր) "կրակ, հուր„, որուն բացառականը կ'ըլլայ paḫḫvenaz (պախխվենազ) "կրակէ„, šallaiš (շալլաիշ) "մեծ„ (i- արմատ), բաց. šallaiaz (շալլաիազ), kuiš (կուիշ) [յարաբերական դերանուն], բաց. kuēz (կուեզ) եւայլն։ Թէ հեթիտերէնի -z (-az, -ez, za) եւ թէ հայերէնի -ց (-աց, -ից) ածանցները կրկնաձայն են, այսինքն իսկապէս բաղադրութիւնն են երկու բաղաձայններու. հեթ. -z (az) ձայնանիշը, որ ըստ Johann Friedrich-ի եւ F. Sommer-ի, գերմ. z-ին (մեր ց-ին)

20 Պղատել հաւանաբար բոլորակ դարձնել, ինչպէս ծռմռել որ ծունկի գաւառել կը նշանակէ, կամ աղօթել կը նշանակէ։ Խոռոնայինի գաւառաբարբառը

21 Ակնայ եւ Խոռոնայինի (օր համար. "հաց փշրէ„ (հաց մանրէ) ձեւը միայն փշրել կը գործածէ, որ հեթ. պարշ- կամ փրշ- բայարմատին աւելի մօտ է քան գրական փշրել ձեւը.

22 Հեթ. z < ts ըստ Sommer-ի եւ ըստ Hrozný-ի է։

23 Հմմ. Martirossian, Hethitisch-Armenisches — Ein Erklärungsversuch des hethitischen Ablativ-Ausganges auf -az (-աց). Armeniaca, III։

24 Հեթ. paḫḫur (պախխուր) "կրակ, հուր„ -ի արմատ է, բայց ս. ու. բաց. եւ գործ. հոլովներուն մէջ կը ծորգուի, այսինքն -r ը -n-ով կը ծորգուի։ Այս երեւոյթը յատուկ է նաեւ հայերէնի, յունարէնի, գոթերէնի եւայլն օր. հայ. հուր, բայց հնոց, գոթ. wato (հին գերմ. watar) եզ. ս. watins եւայլն։

© National Library of Armenia

պէս հնչուած է, երկու բաղաձայններէն -ts-է կամ ths-է- կը բաղկանայ։ Նմանապէս հայ. ց տառը երկու բաղաձայն հնչիւններու (ս կամ սգ) միացումով յառաջ եկած է[25]։

Առ այժմ այսքանը կը բաւէ ցոյց տուած ըլլալու համար հայոց յարաբերութեան կապը հեթիտացիներուն հետ։ Մշակութային, առեւտրական եւ քաղաքական այս շփումը հեթիտներու եւ հայերու միջեւ պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ ամենաուշը 14—13րդ դարերուն ք. ա., որովհետեւ հեթիտացիք 12րդ դարուն (ք. ա.) սոսկ ուեցան Թորոս լերնէն իրենց հին հայրենիքը՝ Խոտրին եւ մայրաքաղաքը Խոտուշը եւ դաշթել Կարկեմիշ (Ճերապլուս), ուր իրենց վերջին հանգրուանը գտան։

Նմանութիւն կայ նաեւ, յաճախ ձայնաւորով սկսող հեթ. եւ հայ. բառերու միջեւ։ Սակէ դեռ քանի մը տարի առաջ այս երեւոյթը լեզուաբաններէն պատահական կը նկատէին հայերէնի եւ յունարէնի մէջ, ու ոմանք ալ, այսպէս կոչուած սվարաբհակտի ձայնաւոր (svarabhakti-Vokal) կը կարծէին, ինչ որ սխալ էր։ Այսօր լեզուաբաններէն բնդհանուած է ուրիշ լուսաբանութիւն մը, որ աւելի ճիշտ է. բան այս նոր տեսութեան, հնդեւրոպական նախալեզուն ունեցեր է կրկնակ ձեւեր, բառասկիզբը ձայնաւորով կամ առանց ձայնաւորի եղած է։ Առաջին երկար ձեւը (այսինքն ձայնաւորովը որ աւելի հին ու նախնական է, պահուած է միայն հայերէնի, յունարէնի եւ բան մը նաեւ նոր լուծուած հեթիտերէնի մէջ, մինչդեռ միւս հնդեւրոպական լեզուները կարճ ձեւը ընդունած են (առանց ձայնաւորի)։ Լուսաբանութեան համար կը բաւէ մէջ բերել. հայ. ոտն < *odnt-mn (ոդն-ս), յուն. ὀδούς "ատամն", հեթ. adana (ատանա) "ուսեցիք", բայց լատ. dens, գոթ. tunþus, հին գերմ. zan "ուսող, ակռայ" եւայլն, հայ. այլ < *անէլ, յուն. ἀνήρ, հեթ. inar այժ, առնականութիւն բայց սկր. nar, լատ. Nerō եւայլն, հայ. անուն < անոմն < *onomn, յուն. ὄνομα onoma "անուն", հեթ. ananavan(za) (անանուան[ց-]) "անուանել", բայց լատ. nomēn, գոթ. namō, հին գերմ. namo, սկր. namā եւայլն, հայ. լեռն, յուն. ἐννέα "ինն", բայց սկր. nava, լատ. novem, գերմ. neun, անգղ. nine "ինն" եւայլն, հայ. կմ < *կմէ < *eme, յուն. ἐμέ "զիս", հեթ. amuga (ammu-ga ամուգա=ամ+ուգա) "իմ, ինձ, զիս", բայց սկր. mám, լատ. mē, գոթ. mik, հին գերմ. mih "զիս" եւայլն, հայ. անձ < oneid-s-et կամ անիծանեմ, բայց սկր. nindati "անարգել, անիծել", գոթ. ganaitjan "անիծել" (գոթ. ga-ն արմատական չէ, նախադաս մասնիկ մըն է = հայ. ը-) հայ. աստղ, յուն. ἀστήρ "աստղ", հեթ. Ištara[26] (Իշտար) "Աստղիկ", բայց սկր. star-, լատ. stella, գերմ. Stern "աստղ եւայլն։ Թէեւ հայերէնը սոսկ լեզու մըն է, բայց՝ ինչպէս կ'երեւի՝ ձեւերու շատ մեծ նմանութիւն կը ցուցնէ հեթիտերէնի եւ յունարէնի հետ, որոնք իրենց ծոմով լեզուներու ընտանիքին կը պատկանին. Սարտ լեզուներու մէջ միայն հայերէնը ունի այս նախնական ձեւը եւ անոր համար համեմատական լեզուաբանութեան համար շատ կարեւոր է։

Խայազերէնը (հայաղնեան լեզուն) դարերու ընթացքին ղգալի փոփոխութիւն կրած է. օր. համար. հայազեան լեզուի առաջին ձայնափոխութիւնը (Lautverschiebung), որ վերջացած է 8. կամ 7րդ դարուն ք. ա.[27], եւ կամ բառավերջի ձայներու անկումը, բայց ան մեռած չէ, ինչպէս փոքրասիական կարգ մը լեզուներ, այլ աւանդութեամբ եկած եւ հասած է մինչեւ մեր օրերը՝ Բնական է, որ 14—7րդ դարերու (ք. ա.) հայերէնը, Փոքր Հայքի խայազներու լեզուն, իր քերականական ձեւերով ու առոգանութեամբ շատ տարբեր պէտք է եղած ըլլայ մեզի ծանօթ հայերէնէն, որ ձայնականօրէն շատ փոփոխած է։ Հայազներու փոքրասիական ազգերու եւ պետութեանց հետ ունեցած սերտ յարաբերութիւնը եւ յետոյ քաղաքական կարգերու փոփոխումը, հայազներու լեզուին, անոնց սովրութեանց ու բարքերուն փոփոխման պատճառ եղած են։ Այս փոխյարաբերութեանց արդիւնքն այն եղաւ, որ հայազերէնը ժառանգեց մեզի ծանօթ կամ մինչեւ այսօր անծանօթ դրացի ազգութեանց լեզուներէն բազմաթիւ բառեր ու ձեւեր, այնպէս որ, մեր լեզուի բառամթերքին մեծագոյն մասը փոքրասիական ծագումէ ունի եւ մինչեւ օրս ալ սաուգաբանօրէն մեկնուած չէ։ Այս բառագանձին սաուար մասը, որ հայերէնի հիմքը կը կազմէ, կը ծագի շատ հին ժամանակներէ (մօտաւորապէս 14րդ դարէն (ք. ա.), մինչեւ 4րդ դար (ք. ա.), այսինքն հայ լեզուի առաջին շրջանէն, որու մասին հոս պիտի խօսինք։

Հայազներու մօտիկ յարաբերութիւնը եւ

[25] Հմմտ. արցունք < արտ-ս-ուր-ք < արտասուք (արտասուր)։ Համեմատէ նաեւ սասոր (վերսոր, ներքսոր, ի ներքսոր, արտաքսոր, հեռսոր) եւ -ուց (առաջուց, հինուց, վաղուց եւայլն)։

[26] Շատ հաւանական է որ հեթ. դիցուհիին անունը իշտարա կամ իստարա ստմ. ծագում ունի եւ աստղ Աստղիկ կը նշանակէ։

[27] Հմմտ. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, S. 12.

*ձուլումը փոքրասիական զանազան ցեղերու օր. Խո-րէացիներու, Արշէացիներու (կիլիկիա), Հէրիթացիներու, կիլ-վարդացիներու (կապադովկիա) Պոլացիներու, Ո-բարացիներու, Աորէսացիներու, Մոլս եւ յետոյ Պարխիներու հետ, մեծ ազդեցութիւն գործեցին հայ լեզուի բառամթերքին, անոր կազմին ու կառուցուածքին վրայ։ Օտար, մեզի քիչ ծանօթ, նոյնիսկ մինչեւ օրս մեզի անծանօթ մնացած փոքրասիական դրացի լեզուներու պղեցութեան տակ, հայերէնը այն աստիճան խառնուեցաւ օտար տարրերու հետ, որ գոնուեցան լեզուաբաններ, որոնք հայերէնը նախապէս սեմական ու յետոյ ուրալ-ալտայեան լեզու համարեցան։

Բոպպ, համեմատական լեզուաբանութեան հիմնադիրը, հրատարակեց հնդեւրոպական լեզուներու համեմատական քերականութիւնը, օրու մէջ քննութեան ենթարկեց նաեւ հայերէնը։ Ասկէ յետոյ, լեզուաբանները սկսան դիւրաւ ճանչցան, որ հայերէնը հնդեւրոպական լեզու է, բայց չկրցան դիտալ, թէ հնդեւրոպական ո՞ր լեզուախումբին կը պատկանի։

Ֆր. Միւլլեր (Fr. Müller)[28], Պ. Լագարդ[29], Տիֆլէնբաք[30], Սասըն[31], Բէօտտիխեր[32] եւ ուրիշներ հայերէնը հնդեւրանական[33] լեզուներու մէկ ճիւղը կարծեցին, յայտարարելով թէ հայերէնը պարսկերէնի խնամի է։

Hübschmann, որ լաւ լեզուաբան էր եւ որ միաժամանակ հայերէնը լաւ ուսումնասիրած էր փաստերի կերպով ապացուցուց, թէ հայ լեզուն, որ նախահնդեւրոպական (a, e եւ o) ա, է եւ ո ձայնաւորներու երրորդութիւնը մինչեւ այսօր պահած է, չի պատկանիր հնդ-իրանական լեզուախումբին, ուր այդ երեք ձայնաւորները նոյնանալով (a) ա-ի վերածուած են[34]։ Հիւբշմանի այս տեսութիւնը ընդհանրապէս ընդունուեցաւ, բան որուն հայերէնը հնդեւրոպական ընտանիքին մէջ, ուրոյն եւ անկախ ճիւղ մը կը կազմէ։

Ինչպէս պատմութենէն մեզի ծանօթ է, հայերը գաղթով իրանական ցեղերու գրացի եղած են։ Սիաքսարի (կիաքսարէս) ժամանակ (634—594 ք. ա.) իրրեւ անկախ պետութիւն (Երուանդեան հարստութիւն, մայրաքաղաքը՝ Արմաւիր) սահմանակից էին Մարաց կայսրութեան հետ, ու յետոյ իրրեւ նպատակ Աքամենեան պետութեան Դարեհի ժամանակ (521 ք. ա.)։

Բէհիստունի հսկայական ժայռերու կողերուն վրայ փորագրուած բեւեռագիր արձանագրութիւնները կը վկայեն, որ Դարեհի իշխանութեան ժամանակ հայերը գինուորական պարտականութիւն կատարած են։ Այս սեպագիր արձանագրութեանց մէջ Դարեհ կը յիշատակէ իր հայ զօրավարին անունը — Dadaršiš (Դադ-րշիշ, որ պահած է դեռ 6րդ դարուն ք. ա. իր -իշ կամ -իս վերջաւորութիւնը։ Այս մասնիկը շատ նման է վերջաւորութիւնը։ Այս մասնիկը շատ նման է հեթիտերէնի մէջ յաճախ գործածուած -iš -իշ կամ -is -իս վերջաւորութեան։ Օր. Muršil-iš Մուրշիլ-իշ, Hattušil-iš Խատուշիլ-իշ (հեթիտ թագաւորներու անուններ), parku-iš պարկու-իշ կամ բարկու-իս "մաքուր, բարի" եւայլն։

Ա.քամենեաններու անկումէն յետոյ, Արշակունիք նոր իշխանութիւն մը հիմնեցին։ Այն նոր իշխաններուն մեծագոյն մասը իրանական ծագումէ էր։ Հետեւաբար պէտք չէ զարմանալ, որ հայերէնը բազմաթիւ պարսկական բառեր, յատուկ անուններ ու ասացուածքներ կը պարունակէ իր մէջ։ Տաշեան, իր "Ուսումն գաւառական հայերէն լեզուի" գործին մէջ, իրաւունք ունի այդ շրջանը "Հայ լեզու-ի իրանական շրջան" կոչելու, որու ընթացքին բազմաթիւ պարսկական բառեր մուտք գործած են։ Հակառակ հազարամեայ գրացութեան եւ սերտ յարաբերութեան Իրանի հետ, հայոց լեզուն եւ ֆիզիքական տիպը համեմատաբար ինքնուրոյն եւ նախնական մնացած են։

Ինչ որ հայ լեզուի հնութեան ու շրջաններուն կը վերաբերի, կարելի է զայն ժամանակագրուն կը վերաբերի, կարելի է զայն ժամանակագրօրէն հետեւեալ շրջաններու բաժնել.

Ա. շրջան 14րդ (?) դարէն (ք. ա.) մինչեւ 403 (ք. վ.)
Բ. » 403—11րդ դար
Գ. » 11—18րդ դար
Դ. » 18րդ դարէն մինչեւ այսօր։

Հոս մենք պիտի պարապինք մասնաւորապէս առաջին շրջանով, որու մասին շատ քիչ բան գրուած է։ Հայագեան լեզուի առաջին շրջանը, որ անկասկած հին դարերու կը հասնի, դեռ բաւա-

[28] Fr. Müller, Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse der kaiserl. Akad. der Wiss. 189—199. Kuhns Beiträge V—XII.

[29] P. de Lagarde, "Armenische Studien". Abh. d. königl. Ges. d. Wiss. zu Göttingen, X.—XII. Bd., 191—203 էջ։

[30] Jahrbuch für wissenschaftl. Kritik, 1843, Թ. 56, 441.

[31] Ersch. Grubers Allg. Encycl. der Wiss. u. Künste, 1842, III, 17.

[32] Boetticher, Zeitschr. der Deutsch. Morgenländ. Ges. (= ZDMG), Bd. 4 (1850), 369: "Eine Vergleichung der armenischen Konsonanten mit denen des Sanscrit".

[33] Հնդեւրանական լեզուներն են. սանսկրիտ, հին հնդկերէնը իր զանազան գաւառաբարբառներով, հին պարսկերէնը եւայլն։

[34] H. Hübschmann, Armenische Grammatik, VI, էջ 399.

© National Library of Armenia

կան մութ եւ գիտականօրէն շատ քիչ քննութեան առարկայ եղած է։ Այս շրջանի լուսաբանութեան համար շատ կարեւոր են Խաթուշաշի արքայական մատենադարանէն հանուած սեպագիր արձանագրութիւնները, որոնք ոչ միայն հեթիթերէնով, այլ նաեւ փոքրասիական դեռ մինչեւ հիմայ մեզի անծանօթ ուրիշ լեզուներով ալ գրուած են։ Խաթուշաշի բեւեռագիր պնակիտներու շնորհիւ ծանօթացանք զանազան նոր ազգութիւններու եւ լեզուներու։ Այս լեզուներէն, հեթիթերէնը միայն՝ լուծուած է Prof. Hroznýի կողմէ։ Բողազքեօյի հեթիտ. բնագիրները յաճախ յիշատակութիւններ կը պարունակեն նաեւ խուրրերէն (Churrisch կամ Charrisch[35] հեթ. ḫurlili խուրլիլի), պալայերէն (հեթ. palāumnili[36] պալաումնիլի), լուերէն կամ լուվերէն (հեթ. luili[37] լուիլի), կանեշերէն kanešili[?][38]), հայաշերէն կամ խայասերէն (Hajasa կամ Ḫajaša)[39], հաթերէն կամ խաթերէն (ḫattili խաթթիլի) եւայլն լեզուներու մասին։ Հոս կարելի չէ այս բոլոր լեզուներու մասին խօսիլ, բայց փոքրիկ գաղափար մը տալու համար մէջ կը բերեմ հոս կարճ նախադասութիւն մը փոքրասիական բնիկներու լեզուէն, հաթերէնէն, որ հեթիտականներու կողմէ նաեւ նախա-հաթերէն կը կոչուի.

nupali tabarna kurkuttena pakkat-
նուպալի տաբարնա կուրկուտտենա պակկատ-

tena likkatti jaḫšu levakatti lebinu
տենա լիկկատտի եախշու լե-վակատտի լե-բինու

lebakku levarnu ešḫarteliš.
լե-բակկու լե-վարնու եշխարտելիշ։

[35] Charri Խառի կամ Churri Խուռի երկիրը ըստ Joh. Friedrichի պէտք է հայկական լեռնաշխարհը փնտռել. Հմմ. նաեւ Hrozný, Die Länder Churri und Mitanni und die ältesten Inder, Archiv Orient. I/2, 91.

[36] Պալայանք, որոնց անունը մինչեւ այսօր պահուած է հայ. յատուկ անուններու մէջ (նաեւ Եղիշէի մօտ էջ 127, 160, 173, 210 [Վենետիկ]) հաւանաբար Խաթուշաշի արեւելակողմը ապրած են։

[37] Prof. Hroznýի, Völker und Sprachen des Chatti-Landes. Bogh. Stud. V. Լուվիա կամ Արզաւա կիլիկիոյ մէջ կը գտնուէր։

[38] Կանեշ (Kaneš, Kaniš) Մաժակի մօտ, հայ. Զուլուլ, Թուրք. Կիւլ-Տէպէ կոչուած բլուրին տակը կը գտնուի։ Հռօզնի 1924—1926ին Կիւլ-Տէպէի վրայ պեղումներ կատարելով երեւան հանեց այս քաղաքին մէջ հաստատուած Թանկարներու գիւանը, որուն մէջ աւելի քան 1000 պնակիտներ գտաւ, գրուած հին ասորերէնով 3րդ հազարամեակին։ Այս պնակիտներուն պարունակութիւնը Փոքր Ասիոյ, նամանաւանդ Փոքր Հայքի, հնագոյն պատմութեան համար շատ կարեւոր է։

[39] Դժբախտաբար *ḫajas-ili խայասա-իլի "խայասերէն„) ձեւը, որ Hajasa հայասա-էն -ili -իլի մասնիկով կերտուած ածական մըն է, հեթ. արձանագրութեանց մէջ դեռ գտնուած չէ։

Այս փոքրիկ հատուածը, Փոքր Ասիոյ մէջ գտնուող շատ հին ազգի մը լեզուին մնացորդն է, որ պահուած է հեթ. արձանագրութեանց մէջ։ Այս լեզուն le- լէ-[40] նախադաս մասնիկով մը յոգնակի կը շինէ, ինչ որ հնդեւրոպական լեզուներու յատուկ չէ։ Յիշատակուած լեզուներուն մէջ պալավերէնը (կամ լուերէնը), հայաշերէնը եւ կանեշերէնը (որ հեթիթերէնի հետ նոյն ըլլալ կը թուի), եթէ ոչ իրենց բառամթերքով, գոնէ քերականական կազմով ու կառացուածքով հնդեւրոպական են։ Թէեւ ցարդ զուտ խալտերէնով գրուած բնագիրներ գտնուած չեն, բայց "Հեթիթերէն„[41] կոչուած սեպագիր արձանագրութեանց մէջ շատ սոէպ երեւան կու գան բառեր ու ասացուածներ, որոնք մինչեւ օրս պահուած են հայկական լեզուին մէջ, հոգ չէ թէ քիչ մը փոփոխուած կամ աւելի ճիշտը կերպարանափոխուած ձեւով։ Եթէ այսօր հայերէնը, մեր լեզուին գրեթէ բոլորովին անյարմար սեպագրով գրել ուզէինք, բառերու ձեւերը այն ատեն պիտի կերպարանափոխուէին, որ մենք զայն չպիտի հասկնայինք եւ օտար պիտի կարծէինք։ Ինչպէս յայտնի է, իւրաքանչիւր սեպագիր տառանշան միշտ ամբողջ վանկ մը կը նշանակէ կամ ձայնաւոր մը բաղաձայնի մը հետ (ար, աբ, ուր) կամ բաղաձայն մը ձայնաւորի մը հետ (նա, նի) եւ կամ բաղաձայն մը + ձայնաւոր մը + բաղաձայն մը (կուն, բաբ, մախ), բայց այս սեպագիրը « չունի եւ «ն միշտ «ո ով ([illegible]) կը նշանակէ։ Այս կէտը լեզուաբաններու ուշադրութեան կը յանձնենք։

Թէեւ հայկազեան լեզուի առաջին շրջանէն, բացի քանի մը յատուկ անուններէ, որ եւ է արձանագրութիւն պահուած չէ, բայց այս չի նշանակեր, որ Հայերը գիր ու գրականութիւն ունեցած չեն, որովհետեւ Ե. դարու առաջին կիսուն հայերէնը, զոր Մաշթոց [illegible] գտաւ ու գրի առաւ, այն ատենին մշակուած էր, որ հայ գրականութեան "ոսկեդար„ կոչուեցաւ։ Փիլոստրատոս (Philostratos), որ Բ. դարուն (Ք. Վ.) ապրած է, այս մասին հետեւեալը կը վկայէ իր "Ապողոն Տիանացիի կեանքը„ (Գիրք Բ., գլ. 2) գործին մէջ.

"et captam quidem in Pamphylia aliquando pantheram cum torque quem circa collum gestabat. Aureus autem ille

[40] Բինու "տղայ„, յգ. լե-բինու "տղաք„ (Forrer MDOG, 61 [1921], էջ 25)։

[41] Հռօզնի հեթիթերէնը հիմայ "նաշել էն„ կը կոչէ, ենթադրելով որ հեթ. արձանագրութեանց մէջ յիշատակուած našili ձեւը Našaš կամ Nešaš քաղաքին անունէն հեթ. -ili մասնիկով շինուած ածական մըն է։

erat armeniisque inscriptus litteris hoc sensu: rex Arsaces deo Nysaeo. Regnabat nempe temporibus illis in Armenia Arsaces."

Չենք գիտեր, թէ ինչ գիր գործածած են Հայերը Մաշթոցեան տառերու գիւտէն առաջ, որովհետեւ պահուած չեն, կամ այսօր մեզի ծանօթ չեն այդ շրջանէն արձանագրութիւններ, բայց եւ այնպէս, բանասէրներէն ոմանք կը կարծեն, որ Հայերը գրած են իրենց լեզուն սեպագրով կամ պատկերագրով։ Հաւանաբար օր մը, պեղումներու ընթացքին պատահաբար կը յայտնագործուին Փոքր Հայքի մէջ արձանագրութիւններ հայ լեզուի առաջին շրջանէն։

Ըստ Պրոֆ. Jensenի[42], Փոքր Ասիոյ զանազան կողմերը գտնուած պատկերագրերուն լեզուն հնդեւրոպական է եւ հին հայերէնի հետ ազգակից։ Եէնսէն (ZA., N. F. Bd. I, էջ 296) կը գրէ, որ [illegible] Հեթիթերէնը որ եւ է խնամութիւն չունի [illegible] Հեթիթերէնի հետ։ Ինչպէս իր վերջին գործերէն[43] կ'երեւի, Jensen իր տեսութեան դեռ փարած է եւ կը պնդէ, թէ հեթիթացիներուն վերագրուած պատկերագրութեանց ընթերցումը՝ ճիշտ է։ Ան հեթիթները նահայոց նախնիքը եւ հեթիթերէնը հայերէնի նախամայրը կը համարէ։ Jensenի ընթերցումներուն եւ տեսութեան ճշտութեան մասին, կարելի չէ առ այժմ որ եւ է վճիռ արձակել, որովհետեւ այդ պատկերագրութեանց ընթերցման ծանօթ չենք եւ անոր համար ի վիճակի չենք վերաքննել անոր ընթերցումներն եւ նոյնացումները։

Պրագ, 1929։ ԴԿՏ. ՆՇԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

ՇԱՀԱՊԵՏ ԴԻՔ

Բրիտանական Թանգարանին մէջ կը պահուի քառանկիւն կրաքարէ 1 ոտք $6^1/_2$ մատ լայնութեամբ եւ $12^1/_2$ մատ բարձրութեամբ կոթող մը, որ գտնուած է Պալմիւրայի մէջ, եւ կը ներկայացնէ բարձրաքանդակ՝ մօրուանի անձ մը, աջ ձեռքին՝ նիզակ, ձախին՝ վահան։ Զգեստը ճարմանդով մը հաստատուած է աջ ուսին վրայ. պատեանի կողքէն կախուած է սուր մը, պատեանի մէջ. իսկ ձախ ուսին վերեւ կը նշմարուի կարիճ մը։ Կոթողին վրայ գրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը[1].

«Յամսեանն Յեար (Ijar) յամին 366 = (54/5 յետ Քրիստոսի) կանգնեաց զարձանս զայս Ատենատան որդի Զարդատէի ի հաճոյս (?) Շադրապայ, բարւոյ դից, զի ընդ պաշտպանութեամբ նորա լիցին՝ ինքն եւ որդիք տան իւրոյ ամենեքին։»

Այս արձանագրութենէս պարզ է, թէ կոթողս նուիրուած է Շադրապա աստուծոյն, որ կը յիշուի նաեւ Մայադի (Ma'ad) յունարէն մէկ արձանագրութեան մէջ՝ գրուած Ակտիոնի ճակատէն 23 տարի յետոյ (= 8 Ն. Ք.), այսպէս՝ Ἔτους κγ νίκης Καίσαρος Σεβαστοῦ Ἀκτικῆς. 2. Θυμὸς Ἀβδουσίου ἀνέθηκεν Σατράπῃ θεῷ 3. ἐκ τῶν ἰδίων[2]. Clermont-Ganneau իր Սատրապ դից նուիրուած ուսումնասիրութեան մէջ, որ գիտական մեծ արժէք մը չի ներկայացներ, յառաջ կը բերէ Պաւսանիասի գրութենէն տեղիք մը, յորում Պաւսանիաս կը պատմէ, թէ Պեղոպոնէսի Ելիս բազմամարդ քաղաքին մէջ կը գտնուի Պոսէյդոնի կարծուած արձան մը՝ մէկ մարդաչափ մեծութեամբ, որ կը ներկայացնէ դէմքն անմօրուս, ոտք ոտքի վրայ դրած եւ երկու ձեռքով յեցած նիզակի մը վրայ։ Այս աստուծոյն կը նուիրէին բրդեղէն, կտաւեղէն եւ բեհեզեայ զգեստներ եւն։ Ապա կ'աւելցնէ Պաւսանիաս. Պարսայի մերձաւորութեան պատճառաւ Պոսէյդոնի կը վերագրուէր արձանս որ սակայն իրականին Սատրապէս անունը կը կրէր[3]։ Կլերմոն-Գաննոյ կը կարծէ, թէ այս արձանս նախնաբար Oxylosի ըլլայ. յետոյ Եղէացիք իրենց Ἥλιος դիցազին վերագրած ըլլան, իսկ Հելիոս (Jul. or. 5, 167 B.) կոչուած է Κορύβας μὲν ὁ μέγας Ἥλιος. եւ Սատրապէս արդէն Պաւսանիասի համաձայն յորջորջանք մըն է Կորիբանտի։ Höfer[4] (RLM. IV, 423) այս մեկնութիւնը պարզապէս «phantastisch» (երեւակայական) կ'անուանէ։

Եւ կը յարէ թէ ո՛չ այս երեւակայական հնարքներով կարելի է մեկնել Սատրապ-

[42] ZDMG., Bd. 48 (1894) եւ «Hittiter und Armenier» (1898), XIX.

[43] «Hittitisch-Armenisches», «Յուշարձան», էջ 331—335, «Zur Entzifferung der hittitischen Hieroglypheninschriften. ZA., N. F. Bd. I, էջ 294 (1924).

[1] Առաջին անգամ հրատարակած է լուսանկարով կոթողը D. H. Müller, Palmyrenica aus dem Britisch Museum: WZKM. 1894, էջ 11—16։

[2] Clermont-Ganneau, Le Dieu Satrape: Journ. asiat. VII, 10, էջ 157.

[3] Paus. VI, 25, 5.

[4] Roschers Lexikon der Mythologie, IV. հտր. 1909—1915, էջ 423—424, Satrapes.

© National Library of Armenia